

«ДЕМОГРАФИК ПАРАДИГМАЛАР: МАЛЬТУСДАН
ВИШНЕВСКИЙГАЧА»

Zaretdinova Nesibeli Kurbanbaevna

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti Ijtimoiy fanlar kafedrası dotsenti

Oila va gender ilmiy-tadqiqot instituti

mustaqil izlanuvchi

e.mail: zaretdinovanesibeli@gmail.com

Аннотация: Мақоллада klassik Malthus nazariyasi va A.G.Vishnevskiy ilgari surgan demografik modernizatsiya konsepsiyasi qiyosiy tahlil qilindi. Ikkala yondashuv ham tugʻilish, oʻlim va davlat institutsional choralari oʻrtasidagi bogʻliqlikni taʼkidlaydi, ammo innovatsiya va ijtimoiy taraqqiyotga turlicha baho beradi. Tahlil aholi tez koʻpayib borayotgan davlatlar uchun resurs boshqaruvi va ijtimoiy barqarorlik masalalarini dolzarb koʻrsatadi.

Калит сўзлар: demografik oʻtish; Malthus nazariyasi; demografik modernizatsiya; resurs xavfsizligi; ijtimoiy siyosat

Аннотация: Настоящая статья сопоставляет классическую мальтузианскую концепцию демографического баланса с теорией демографической модернизации А.Г.Вишневого. Показано, что обе парадигмы подчёркивают взаимосвязь рождаемости, смертности и институциональных мер государства, однако по-разному трактуют роль инноваций и социального развития. Анализ актуализирован для стран с быстрым ростом населения, где задачи ресурсного обеспечения и равенства остаются критически важными.

Ключевые слово: демографический переход; мальтузианство; демографическая модернизация; ресурсная безопасность; социальная политика

Annotation: This article juxtaposes Thomas Malthus's population-resource thesis with A. G. Vishnevsky's theory of demographic modernization. While both frameworks link fertility, mortality and state interventions, they diverge on the mitigating roles of innovation and social development. The discussion is contextualized for rapidly growing societies where resource management and social stability remain pressing challenges.

Keywords: demographic transition; Malthusian theory; demographic modernization; resource security; social policy

Томас Роберт Мальтус XVIII аср охирида ёзган «Аҳоли сонининг тамойиллари ҳақида рисола» асари орқали демография ва социологияга янги йўналиш берди. У тўғридан-тўғри шундай даъво қилди: аҳоли табиий шароитда геометрик прогрессия бўйича ўсади, озик-овқат эса фақат арифметик суръатда кўпайиши мумкин; бу ораликдаги фарқ ресурс танқислигини келтириб чиқариб, уруш, очарчилик, эпидемия каби табиий ва ижтимоий воқеалар орқали «ўз-ўзидан» бартараф бўлади. Мальтус бу фикрларини Англияда саноат инқилоби авж олган, аҳоли тез кўпайиб, бозор муносабатлари ўзгараётган бир даврда илгари сурди. Шундай шароитда у мавжуд ресурслар ҳаммага етмаслигини, айниқса камбағал қатлам кўпроқ жабр кўришини таъкидлади.

Мальтуснинг ғоялари ижтимоий табақалашувни тушунтиришга катта таъсир қилди. У камбағаллар доим ресурс танқислигига кўпроқ дуч келишини эслатиб, аҳолини ўзига тўқ турмуш даражасига эга бўлиш учун «манфаатли кечикиш» – яъни турмуш қуриш ва фарзандли бўлишни режалаштиришга ундади. Кейинги социологлар унинг «positive» ва «preventive» чеклов деган атамаларини ривожлантириб, давлат сиёсатларигача олиб киришди: масалан, солиқ имтиёзлари ёки туғилишни чекловчи қонунлар шундай профилактик воситаларга айланди.

Бошқа олимлар Мальтусга танқидий ёндашди. Эстер Босеруп аҳоли кўпайиши тескари тартибда инновация ва янги қишлоқ хўжалиги технологияларини рағбатлантиришини, шу боис озик-овқат ҳосили ҳам тезроқ ўсиши мумкинлигини кўрсатди. Юлиан Саймон эса инсоннинг ижодий салоҳиятини «энг муҳим ресурс» деб атаб, аҳоли ўсишини имконият, деб ҳимоя қилди. XX асрда демографик ўтиш назарияси ҳам Мальтуснинг тезисига мурожаат қилди: у ҳолатларнинг кўпида аҳоли ўсиши аввал тўғридан-тўғри тезлашиши, аммо тиббиёт, таълим ва даромадлар кўпайиши билан ўз-ўзидан секинлашишини исбот қилди.

Шунга қарамай, глобал иқлим ўзгариши, сув ва озик-овқат хавфсизлиги мавзулари ортидан Мальтуснинг ресурс-аҳоли мувозанатини билдирувчи огоҳлантирувлари яна долзарб бўлмоқда. Ўзбекистон ва бутун Марказий Осиёда аҳоли ўсиш суръати нисбатан юқори. Сув танқислиги, озик-овқат импорти, меҳнат миграцияси каби муаммолар бу ерда ҳам Мальтусий масалани янгидан кўтармоқда. Мамлакатда хонадон тадбиркорлигини қўллаб-қувватлаш ёки

камбағалликни қисқартириш дастурлари айнан «preventive» чекловларни институционал усулда амалга оширишга хизмат қилади.

Мальтус ресурслар ва аҳоли ўртасидаги нисбатни илк бор илмий даражада кўтарган, уни иқтисод, сиёсат ва социология ўртасидаги мураккаб боғлиқлик сифатида талкин қилган забардаст мутафаккирдир. Унинг пессимистик прогнозлари тўлиқ тўғри келмаса-да, инсон ва табиат ўртасидаги мувозанат муаммоси борлигини эслатиб туради. Ҳар қандай демографик сиёсат, иқлим стратегияси ёки ижтимоий ислоҳот бу ҳақиқатдан ўзини четга ола олмайди.

Александр Георгиевич Вишневский (1935–2020) – замонавий рус демография мактабининг йирик намояндаларидан бири бўлиб, у ўз асарларида аҳоли ўзгаришларини жамиятнинг иқтисодий-ижтимоий модернизация жараёнлари билан чамбарчас боғлиқ ҳолда изоҳлади.

Биринчи навбатда, Вишневский **«демографик инқилоб» (демографик революция)** тушунчасини илгари сурди. Унингча, ҳар бир мамлакат саноатлашув ва урбанизация босқичига ўтаётганда туғилиш ва ўлим даражалари кетма-кет пасаяди; бу жараённи у **демографик модернизация** деб атади. Яъни аҳоли таркибини ўзгартирадиган асосий омиллар — таълимнинг оммавийлашиши, тиббиётни беҳтарлаш, хотин-қизларнинг меҳнат бозорига кириб келиши ва маданий қадриятлар эволюциясидир.

Вишневскийнинг иккинчи муҳим ғояси — **алмашув кўпайиши (воспроизводство) ва демографик сиёсат** ўртасидаги муносабатга бағишланган. У ҳам совети даври, ҳам кейинги пост-совет Россия тажрибаси асосида, давлат томонидан туғилишни рағбатлантириш чоралари фақат ижтимоий-иқтисодий барқарорлик билан уйғунлашгандагина самара беради, деб хулоса қилди. Шу нуқтаи назардан у «қисқа муддатли пулли имтиёзлар»ни эмас, хотин-қизлар учун таҳсил ва карьера-оила уйғунлигини таъминлайдиган **институционал дастурлар**ни тавсия этган.

Учинчи йўналиш — **ўлим динамикаси ва демографик «поляризация»**. Вишневский Россия мисолида урбанизация ва даромадлар ўсишига қарамасдан, турли ҳудудлар ўртасида ўлим ва умр кўриши фарқлари катта бўлиб қолишини «поляризация» деб атади. Унинг фикрича, бу соҳадаги асийметрияни бартараф

этиш учун табибий профилактика, соғлом турмуш тарзи ва ташқи муҳит (экология, меҳнат шароити)ни яхшилашга қаратилган комплекс сиёсат зарур.

Ниҳоят, Вишневский *учинчи демографик ўтиш* ҳақида ҳам ёзган: у мамлакатларда туғилиш даражаси одатда иккинчи босқичда (яъни пасайишдан кейин) барқарорлашса-да, пост-индустриал жамиятларда демографик рағбат ва миграция ҳисобига маълум даражада тикланиши мумкинлигини таъкидлади. У буни «ғайри-традицион демографик йўл» деб кўрсатади.

Вишневский асарлари нафақат Россия, балки бутун пост-совет ва ривожланаётган мамлакатлар демографик таҳлили учун методологик пойдевор бўлиб хизмат қилади. Унинг ғояларидан келиб чиқиб, Ўзбекистон каби аҳолиси тез кўпайиб бораётган давлатлар замонавий таълим, тиббиёт ва хотин-қизлар учун меҳнат имкониятларини кенгайтириш орқали туғилишни табиий тарзда барқарорлаштириб, демографик яхлитликни сақлаб қолиши мумкин, деган хулосани чиқариш мумкин.

Мальтус ва Вишневский назариялари аҳоли ўсиши, ресурслар етарлилиги ва давлат сиёсатининг ўзаро боғлиқлигини очик кўрсатади. Мальтус ресурс танқислиги хавфини илгари сурса, Вишневский саноатлашув ва таълим орқали туғилиш ва ўлимнинг табиий пасайишини тушунтиради. Ҳар икки мутафаккир демографияни муваффақиятли бошқариш учун профилактик ва институционал чоралар зарурлигини таъкидлайди. Технология, таълим ва миграция каби омиллар демографик инқироз эҳтимолини юмшатиши мумкин. Ўзбекистон каби аҳоли тез кўпайиб бораётган мамлакатлар учун ресурсларни оқилона бошқариш ва ижтимоий барқарорликни таъминлаш бу назарияларнинг амалий аҳамиятини тасдиқлайди.